

УДК 008:316.722(477)

*Щербинін Сергій Вікторович*  
здобувач Національної академії  
керівних кадрів культури і мистецтв

## СУСПІЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКУ ДОБУ

У статті на історико-літературних, архівних джерелах, фактологічних жіночих образах розкрито особливості формування становища української жінки в Литовсько-Польську добу. Виявлено характерні етнонаціональні особливості становища жінки в суспільному житті України досліджуваного періоду. Проаналізовано основні компоненти образотворення української жінки, які засновані на ментальних особливостях та суспільному становищі.

*Ключові слова:* українська жінка, етнонаціональні, ментальні особливості, суспільне становище, суспільно-історичні умови.

*Щербинин Сергей Викторович, соискатель Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств*

### **Общественное положение украинской женщины в Литовско-Польский период**

В статье на историко-литературных, архивных источниках, фактологических женских образах раскрываются особенности формирования положения украинской женщины в Литовско-Польский период. Выявлены характерные этнонациональные особенности положения женщины в общественной жизни Украины исследуемого периода. Анализируются основные компоненты становления образа украинской женщины, которые основаны на ментальных особенностях и общественном положении.

*Ключевые слова:* украинская женщина, этнонациональные, ментальные особенности, общественное положение, общественно-исторические предпосылки.

*Shcherbynin Sergii, PhD-candidate of National academy of Managerial Staff of Culture and Arts*

### **Ukrainian women social position in the Lithuanian-Polish period**

In the article, basing on historical, literary and archival sources, the female factual images, the features of the formation position of Ukrainian women in the Lithuanian-Polish period are revealed. The characteristic features of ethno-national situation of women in the public life of Ukraine in the researched period. The main components of the formation of the Ukrainian female image, based on mental peculiarities and social status are analysed.

*Key words:* Ukrainian woman, ethnic-national and mental characteristics, social status, social and historical conditions.

Інкорпорація українських земель у складі Великого князівства Литовського забезпечила їхню відносну автономію, збереження старих структур влади, спадкоємність правових і культурних традицій. Литовські князі послідовно дотримувалися проголошеного принципу "старовини не рухати, новини не заводити". Як наслідок, вони не тільки підтвердили чинність на території Литовсько-Руської держави норм давньоруського права, прямим джерелом якого була народна звичаєво-правова культура, а й надали традиційному руському праву державної санкції, значно розширивши вже в Першому Литовському Статуті перелік статей, в яких визначалися права жінки, детально їх відпрацювавши. Суспільно-історичні реалії XVI–XVII ст. створили передумови для подальшого розширення цих прав і свобод, зумовили формування типу жінки, "що складав цілковитий контраст типові жінки того часу в Московській Русі" [11, 268–269], а також значною мірою відрізнявся від типу європейської жінки.

Вагомий внесок у дослідження суспільного становища, типів української жінки означеної доби зробив О. Левицький у працях "Анна-Алоїза, княжна Острожская", "Ганна Монтовт", "Раина Могилянська, княгиня Вишневецкая", "Юно-русская женщина в XVI–XVII ст." та ін. Тип українки – шляхтянки й козачки, використовуючи, як і О. Левицький, архівні матеріали, глибоко проаналізував польський історик і белетрист Й. Й. Ролле (Д-р Антоній І.) у праці "Украинские женщины" (в оригіналі – "Niewiasty kresowe"), яка в перекладі російською мовою була опублікована в "Киевской старине", діставши схвальні відгуки українських істориків і народознавців. Різні аспекти суспільного становища і статусу українки досліджували також В. Антонович, М. Грушевський, І. Каманін, Д. Багалій, Д. Яворницький. Однак, у дореволюційній історіографії та етнології не було створено комплексних досліджень суспільного становища українки XVI–XVII ст. Авторі здебільшого обмежувались нарисами про окремі яскраві особистості. Ця тенденція до певної міри продовжилась і в сучасних дослідженнях – таких працях есеїстичного характеру, як "Визначне жіноцтво України" О. Лугового, "Жінки в історії України" О. Козулі, колективній монографії "Українки в історії", хоч в останній вміщено й аналітичну статтю

О. Кривошия "Жінка в суспільному житті України за Козацької доби". Успішні спроби дослідити тип українки XVI–XVII ст. і суспільно історичні умови, які спричинили його формування доби середньовіччя здійснено А. Кравченком у нарисі "Козацька наречена", В. Андрущенком у статті "Запорожці і жіноцтво", І. Денисюком у розвідці "Амазонки на Поліссі", які започатковують новий етап у вивченні важливої проблеми.

Мета статті полягає в тому, щоб виявити характерні етнонаціональні особливості становища жінки в суспільному житті України XVI–XVII ст.

Суспільно-історичні обставини означеної доби створили передумови для значного розширення прав і свобод української жінки. Реалізація цих прав і свобод була відповіддю на виклики драматичної епохи, сповненої боротьби, небезпек випробувань. Значну роль у процесі емансипації української жінки відігравав і вплив ідей європейського Ренесансу.

Справжній гімн жінці в ренесансному дусі створює видатний прозаїк і публіцист Станіслав Оріховський-Русин. Виступаючи у 1547 р. на Тридентському Вселенському Соборі католицької церкви, відстоюючи ідею можливості шлюбу для католицьких священників, він стверджував: "...Основна суть людського життя залежить від жінки, яка робить чоловіка щасливим такою мірою, що подвоює йому життєвий вік. А це означає, що вона звільнює свого чоловіка від усіх обов'язків, виручає його й не тільки вірна йому, а й примножує потомство, а також завдяки співжиттю з ним оберігає його від розпусної розкоші" [9, 117]. Прославляючи родинне життя, С. Оріховський посилається на закон природи. Водночас він наголошує на ролі жінки в "управлінні справами": "...Жінка, разом з чоловіком, бере участь в управлінні справами, а це на думку мудреців, вважається найбільшим щастям..." Звичайно, "управління справами", як його тлумачить С. Оріховський, обмежується передовсім домашнім господарством, вихованням дітей, турботою про чоловіка, що вже робить жінку "прикрасою для чоловіка", його підпорою, радістю, щастям: "...І немає нічого щасливішого для чоловіка від неї. Вона підтримує його впродовж усього життя, без неї занепадає дім, руйнується сім'я, появляється сумнівне потомство..." [9, 118].

Аналізуючи твір українського гуманіста, О. Маланчук-Рибак у праці "Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західно-українських землях XIX – першої третини XX ст." схиляється до думки, що виступ С. Оріховського був "на загал винятком", "мав характер переважно індивідуальної рефлексії", і вважає, що міркування С. Оріховського "були далекі від визнання рівноцінності, зокрема, соціальної, чоловіків та жінок". Утім, дослідниця визначає, що й вони, ці міркування, "певної чином розхитували середньовічне трактування жінки як особи "нечистої", "гріховної та меншовартісної" [6, 21]. На нашу думку, заслуга С. Оріховського полягає і в тому, що він, сформулював, принаймні частково, ідеал жінки, причому не абстрактний, а такий, що спирався на етнонаціональну традицію. Як стверджує Д. Наливайко, у свідомості С. Оріховського "належність до Русі виявляється з особливою гостротою та інтенсивністю" [3, 97]. Ця належність до Русі та її традиції закономірно виявлялася і в ставленні до жінки, що засвідчує текст його виступу на Тридентському Вселенському Соборі.

Досліджуючи рицарський ідеал жінки в середньовічній європейській літературі, О. Веселовський у праці "Женщины и старинные теории любви" наголошував, що ідеал, "збуджуючи діяльність думки", "вказував на прагнення... до чогось кращого". "Припустимо, – відзначає вчений, – жінці погано жилося в середньовічній дійсності, однак рицарський ідеал вказував на можливість інших відносин, хоч сам і будувався на неіснуючих посиланнях. У цій можливості був даний поштовх для історичного розвитку" [2, 66]. Негативний приклад ситуацій, коли "зміст ідеалу повністю покривається змістом життя" О. Веселовський вбачав у російській діяльності часів Московської держави XV–XVII ст., стверджуючи: "Давньоруська жінка була рабою чоловіка, стояла під його опікою і страхом плітки ("плетки"); Домострой лише впорядковує це становище, узаконюючи опіку, пом'якшуючи удари плітки, проповідуючи паліативні заходи ("меры") й ніякого нового принципу, який міг би привести до докорінної зміни існуючого. Через те тут було менше руху й менше розвитку" [2, 66].

Переконливо розкриваючи негативні наслідки відсутності гуманістичного ідеалу в Московській державі, теза О. Веселовського все ж потребує уточнення. По-перше, давньоруська жінка, якщо йдеться про жінку Київської Русі, не була рабинею свого чоловіка, про що недвозначно свідчить тогочасна традиційна звичаєво-правова культура й текст, заснований на традиції "Русской Правды". По-друге, Домострой не пом'якшував давньоруські норми щодо ставлення до жінки, а робив їх жорстокішими, різко обмежував жіночі права, закріплював систему правил у родинному побуті, за якими вона цілковито ізолювалась від громадського життя, опинилась у становищі "затворниці".

Суспільне становище жінки у країнах Європи доби Ренесансу не було однаковим. Найбільшу роль у суспільному житті, очевидно, відігравала італійка. Характеризуючи італійську жінку доби Ренесансу, О. Веселовський пише: "Якщо вона ще стоїть на ґрунті сім'ї, то розвинулася поза нею і не для

неї виключно, хоч в Італії обставини сімейного побуту могли бути й не настільки обмежувачими, як на півночі. Вона цілком індивідуальна й морально самостійна, й усвідомлює цю самостійність: вона займається поезією, їй доступна наука, вона не цурається вчених розмов. Вона не поступається у своєму розвитку чоловікові й рівна з ним у розумовому відношенні" [2, 62–63]. Італійська сім'я доби Ренесансу відзначалася сильним проявом жіночої особистості.

Якщо в Західній Європі значною мірою свободи, багатогранністю і яскравістю виявів індивідуальності вирізняється в добу Ренесансу італійка, то в Східній – русинка-українка. Втім, міра її індивідуальної свободи, енергія, індивідуальність виявлялися переважно не у сферах науки та мистецтва, а в діяльності громадсько-політичній, підприємницькій, юридичній, а також, досить часто, й у військовій.

Зокрема, у М. Литвина, який у 1550 р. відвідав Україну, були підстави писати, дещо гіперболізуючи, про "владу жінки", яка особливо виразно виявлялася у прикордонних "окраїнах" – землях Великого князівства Литовського: "Хоча влада жінки – це сором навіть усередині приватного дому, – зазначає М. Литвин, – проте вона начальствує в нас у фортецях, навіть прикордонних із землями московськими, турецькими, татарськими і молдавськими, які необхідно було б доручити лише чоловікам великої сміливості" [7, 42]. Як видно з наведеного тексту, М. Литвин був представником тих консервативно налаштованих кіл, яких непокоїло, що у вищих станах тогочасного суспільства жінки, яким Литовський Статут забезпечив широкі права, можуть взяти чи й уже взяли верх над чоловіками.

Справді, громадянські, надто ж майнові права жінок, гарантовані Литовськими Статутами, значно перевищували узвичаєні в Західній Європі, де "будь-яка спадкова власність у руках жінки розглядалася як можливість росту рентабельності господарства чужого роду, а отже, була недопустимою" [12, 14]. Однак Литовські Статути, які увібрали в себе частку ренесансних ідей політико-правових ідей, забезпечували жінці не лише майнові, а й особисті права. Характеризуючи ці правничі пам'ятки, Н. Яковенко, зокрема, відзначає, наступні ренесансні ідеї Першого Статуту 1528 року: "Поняття однакової відповідальності перед законом володаря, підданих та уряду; інститут присяги всіх без винятку службових осіб, починаючи від Великого князя; законодавчо регламентовану охорону інтересів приватної особи через запровадження інституту адвокатури, у тому числі безкоштовної для неімущих; принцип персональної відповідальності перед законом, коли провина правопорушника не поширюється на членів його родини; детальне відпрацювання майнових і особистих прав жінки; недиференційоване ставлення до представників різних професій та етнічних груп" [14, 173].

Литовський Статут захищав не лише майнові й особисті права представницьких вищих суспільних станів.

Відповідаючи на запитання, як Велике князівство Литовське – "країна, що не могла похвалитися інтелектуальними досягненнями Ренесансу, спромоглася на кодифікацію права на такому рівні, котрий випередив європейську юридично-правову думку", Н. Яковенко солідаризується зі знавцем русько-литовського права Ю. Бардахом, котрий наголошував, що цей феномен заснований на внутрішній нестабільності князівства, що об'єднало литовські, білоруські й українські землі, й потребі адекватної реакції на її коливання [14, 174]. На нашу думку, виникнення даного феномена пов'язане і з широко використаною традицією народної звичаєво-правової культури, що, зрештою, й забезпечило дієвість Литовських Статутів та їхнє позитивне сприйняття різними станами суспільства.

Традиційне українське звичаєве право навіть значно розширювало, в порівнянні з Литовськими Статутами, свободу жінки, що наголошує польський історик Д-р Антоній І у нарисі "Украинские женщины". Відзначаючи, що на окраїнах, на прикордонні, жінка користувалася значно більшою свободою, ніж у "глибокій, корінній" Польщі й навіть більшою свободою, "ніж у будь-якому іншому місці", Д-р Антоній І пише: "...Обов'язкові для неї закони на Русі були ті самі, що й у Литви: як тут, так і там Литовський Статут вважався кодексом, із яким слід було узгоджувати своє життя; але одна справа закон, а інша – звичай" [11, 268]. Ідеться, зрозуміло, про руський звичай, тобто про традиційне народне звичаєве право, котре відбивало реалії суспільних відносин і тендерних стосунків на Україні, санкціонуючи такий обсяг прав і свобод жінки, який значно перевищував норми офіційного державного права.

Участь українки у збройній боротьбі, не зрідка – з мечем у руках та в лицарському бойовому обладунку найчастіше інтерпретується дослідниками як природний захист родинного вогнища, домашнього скарбу, а також як екзотичний вияв любові до збройної боротьби, успадкованої від амазонок античної доби, котрі, згідно з давньогрецькими переказами, населяли південні українські землі [11, 269; 12, 34–36]. Розкриття особистих, родинних, майнових мотивів дій і вчинків українських жінок часто стає самоціллю, обмежуючи пошук вагоміших суспільно-історичних мотивів цих дій і вчинків та їхньої всебічної оцінки з сучасного погляду. Так, характеризуючи діяльність Ганни Борзобогатої-Красенської, О. Кривоший обмежується наступним повідомленням: "Волинська шляхтянка Ганна Борзобогата-Красенька управляла казною Луцької єпархії, робила наїзди на маєтки сусідів-

шляхтичів і навіть відмовилася виконувати накази самого короля. Коли проти неї було організоване загальне ополчення цілого воєводства, то ця безстрашна жінка одягнула панцир і, керуючи гайдучками, відбила атаки шляхти і розгромила її військо" [12, 35]. Аналогічно, з акцентом на сміливості і звитязності цієї жінки-воїна, інтерпретують постать Ганни Борзобагатої-Красенької і Ю. Мицик, С. Плохій та І. Стороженко, автори книги "Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьких козаків" [8, 150]. На нашу думку, потребує глибшого осмислення і сам факт протистояння української шляхтянки і двох польських королів; боротьба Ганни Борзобагатої за Луцьку православну єпархію, котру очолював її тесть, потребує всебічного розгляду в контексті боротьби православного духовенства за владу, коли вирішальним аргументом ставало "право меча". Однак в інтерпретації виступу русинки-шляхтички проти двох польських королів – Сигізмунда-Августа й такого потужного володаря, як Стефан Баторій, на перший план закономірно виступає тендерний аспект: боротьба Ганни Борзобагатої-Красенької передовсім сприймається як вияв свободи, характеру, індивідуальності української жінки.

Участь українських жінок-шляхтянок у військових діях – як у захисті власного дому так і в "наїздах" на сусідів була поширеним явищем тогочасного суспільного життя і, вірогідно, сприймалася не як щось виняткове, а таке, що цілком вписувалося в норми жіночої поведінки. Так, в активній книзі Житомирського міського уряду зафіксований у 1584 р. факт наїзду шляхтянки Милохи Остапкової на маєток шляхтича Гніваша Стрижевського, внаслідок якого він зазнав значних збитків. У документах відзначається й те, що цей наїзд Милоха Остапкова здійснила спільно зі своєю дочкою Софією [1, 83].

Особливі суспільно-історичні умови, що склалися на землях України в Литовсько-Польську добу, сформували такі риси характеру української жінки – енергійність, здатність переносити найтяжчі випробування і не відступати ні перед чим і ні перед ким без боротьби. "Пасивна протидія нерідко переходила в активне втручання: не раз жінка вирушала разом із чоловіком у розвідку, здійснювала разом із ним походи, особисто командувала "наїздами", які нерідко закінчувалися кривавими сутичками" [11, 271]. Українські жінки відзначалися не тільки сильними характерами, а й фізичним гартом – прекрасно володіли різними видами зброї, навичками верхової їзди, відзначалися фізичною силою. Наділена рішучим характером, фізично сильна жінка нічим, чи майже нічим, не поступалася чоловікові, викликаючи повагу в тогочасному суспільстві: "...Шанували жінку лише настільки, наскільки вона імпонувала не лише морально, але й фізичною силою, – підкреслює Д-р Антоній І. – Жінка рішуча, смілива користувалася великою пошаною, легко знаходила собі прихильників, суспільство поблажливо дивилося на її вихватки. Із жінки, нездатної постояти за себе, чоловік під час сварок не зрідка зривав очіпок, що вважалося на Русі страшною образою" [10, 110].

Бойові традиції, які сформувалися у жіночому середовищі вищих станів, "зсувалися" вниз по соціальній драбині. Представниці дрібної шляхти, захоплюючись відвагою тих, які стояли вище, виявляли таку ж войовничість у своєму середовищі, воюючи за свої "застінки" – невеликі, суворо обмежені ділянки, що їх обробляла сама шляхта, поселена на них. Такі були на всій території Волині й Київщини [11, 271].

Поряд із войовничими шляхтянками, які зі зброєю в руках захищали родинний скарб і не менш запевнято загарбували чужий у незліченних наїздах, на тлі епохи яскраво вимальовуються постаті українських козачок, які разом із чоловіками виступали проти сваволі польського панства. Так, у повстанні під проводом вихідця з остерського боярства, запорозького гетьмана Якова Острянина (1638) активну участь брала Варвара Мотора – дружина козацького сотника Семена Мотори. Зокрема, вона відзначилася під час захисту повстанського табору на річці Сулі, біля міста Жовтина. За переказом, Яків Острянин доручив Варварі Моторі відстріляти очільників польського війська. При цьому до жінки-снайпера було приставлено шестеро козаків, які заряджали мушкети й подавали стріли, оскільки сотничиха досконало володіла як вогнепальною зброєю, так і луком, із якого в ті часи можна було вразити ціль на більшій відстані, ніж із мушкета [12, 35].

Участь у бойових діях проти польсько-шляхетських військ на Волині брала сестра полковника Івана Донця, зарекомендувавши себе як смілива і вправна кіннотниця. У 1649 р. вона загинула під час однієї з атак [8, 150].

Величезною повагою в козацькому середовищі Правобережжя користувалася Феодосія Паліха – дружина фастівського полковника Семена Палія. Як відзначає О. Луговий у праці "Визначне жіноцтво України", Феодосія Паліха не тільки добре керувала полковим господарством, а й ходила у військові походи, захищаючи рідну землю від іноземних загарбників, – і разом із чоловіком, і без нього, в той час, коли Семена Палія, за наказом Петра І, було заслано до Сибіру [5, 157].

Тож існувало чимало переказів про героїчних жінок, які очолювали козацькі й гетьманські загони. На жаль, переважна більшість цих переказів не збереглася в народній пам'яті до XIX ст., коли почали активну діяльність вітчизняні етнографи й фольклористи.

Українські жінки XV–XVII ст. активно займалися підприємницькою діяльністю. Шляхтянки, маючи забезпечені законодавством майнові права і володіючи іноді величезними маєтками, займалися торгівлею, господарсько-економічною діяльністю. Так, Марія Гольшанська розводила породистих коней на власних кінських заводах – у Дубровиці на 292 голів, в Болтениці на 252 голови. Одних масток на цих заводах було 135, і всі вони були породисті, славилися статтю на всій території Волині [11, 270].

Архівні документи засвідчують непоодинокі факти участі шляхтянок у міських урядах. Так, у 1576 р. вїтвїною міста Луцька була Богдана Яловича-Малиновська, котра "уславилася" своїми конфліктами з міською громадою [13]. Володимирське (на Волині) вїтвїство "зо всіма справами і владністю, і зо всіма доходами і пожитками" успадкувала дружина шляхтича Михайла Дубницького [4, 81].

Українські жінки, зокрема, на Київщині, могли обіймати посади міських старост. Так, посаду корсунського старости посіла після смерті Яна Даниловича його дружина Софія [10, 120].

Посаду каштелянової міста Луцька посідала княгиня Катерина Скорупинська, яка як і ряд інших жінок, котрі сиділи "на вдовиному престолі-стілці", тобто очолювали свої родини, й поставили свої підписи, поряд із тими чоловіками, які підписали Люблінську унію [4, 35].

Ці та інші факти свідчать про те, що українські жінки означеного періоду могли посідати високі посади, підписувати державні документи історичної ваги, надавати адміністративно-господарські розпорядження, включно з наданням права самоврядності окремим містам і розподілом земель та маєтностей. "Українські шляхтянки, – свідчив Д-р Антоній І., – беруть участь у конференціях, нарадах, сеймиках, у з'їздах сільських господарів, приникають у трибунали, і навіть у сейм, упадають нерідко у коло ватажків союзних армій теж заради користі "застінкової" дипломатії".

Історик стверджує, що в XVI–XVII ст. українські жінки "верховодили у краї" [11, 272]. Це твердження польського дослідника навряд чи відповідає дійсності. Однак те, що в Литовсько-Польську добу жінка посідала вагоме суспільне становище, є науково доведеним фактом, підтвердженим історичними документами. Своєрідність виявів особистої свободи української жінки в різних сферах суспільного життя потребує подальшого дослідження в контексті європейської культури.

Таким чином, суспільно-історичні умови, що склалися в Україні за Литовсько-Польської доби, визначили високий соціальний статус української жінки, зумовили її активну громадянську позицію, а також сформували такі риси характеру й ментальності, як енергійність, войовничість, господарність, здатність переносити найтяжчі випробування і не відступати без боротьби та усвідомлення свого вагомого місця в суспільному житті.

### *Література*

1. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, утвержденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1909. – Ч. 8. (Т. 3). – С. 3–324.
2. Веселовский А. В. Женщины и старинные истории любви : репринтное воспроизведение / А. В. Веселовский. – М. : СП Интербук, 1990. – 96 с.
3. Історія України в особах : Литовсько-Польська доба / О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина та ін.; упоряд. і автор передм. О. Русина. – К. : Україна, 1997. – 272 с.
4. Козуля О. Жінки історії України / О. Козуля. – К. : Укр. Центр духової культури, 1993. – 255с.
5. Луговой О. Визначне жіноцтво України / О. Луговой. – К. : Дніпро, 1994. – 335 с.
6. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західно-українських землях XIX – першої третини XX ст. : типологія та європейський культурно-історичний контекст : монографія / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці : Книга–XX1, 2006. – 500с.
7. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / под ред. В. Антоновича. – К., 1890. – Вып. 1. – С.42.
8. Мицик Ю. А. Як козаки воювали : історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 150.
9. Оріховський С. Промова у справі закону про цілібат / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження. – К. : Наукова думка ; Основи, 1995. – Ч. 1. – С. 112–118.
10. Ролле Й. Й. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVI века / Й. Й. Ролле (Д-р Антоний І) // Киевская старина. – 1894. – Т. 44. – № 1 (янв.). – С. 107–126.
11. Ролле Й. Й. Украинские женщины / Й. Й. Ролле (Д-р Антоний І) // Киевская старина. – 1883. – Т. 6. – № 6 (июнь). – С. 268–272.
12. Українки в історії / за ред. В. Борисенко; передм. І. Дзюби. – К. : Либідь, 2004. – 328 с.
13. Центральний державний архів України у м. Києві (ЦДАК України), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, арк. 429 зв.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 3-е вид., перероблене та розширене. – К. : Критика, 2006. – 584 с.